

ԱՆՄԱՀՈՒԹԵԱՆ ԱՊԱՀՈՎՈՒԹԻՒՆԸ

Գ Լ ՈՒ Խ Գ.

Ա. — Այն պարզ կարելիութիւնը թէ յետ մահու կրնանք շարունակել գոյութիւն ունենալ շատ հեռու է անմահութեան մէջ մարդոց շահագրգռութիւնը գոհացնելէ։ Արդարեւ կրնան ըլլալ մարդիկ որոնց փափաքները յաւիտենական կեանքի համար այնչափ զօրաւոր են որ երբ անմահութեան գէժ փաստերուն տարհամոզիչ ըլլալը կ'ապացուցուի, անոնց սիրտերը, նման գալարուած զսպանակներու որոնք կ'արձակուին, կ'ոսոսոստեն վստահ յայտարարութեան վրայ թէ կարելին ճշմարիտ է։ Այդպիսի կեցուածք մը շատ ալ անբանաւոր է, որովհետեւ երբ մեծ կեանք մը, — որ կը բարախէ էներժիով և յոյսով, և որ բռնաւորուած է կարողութիւններով որոնք կ'իսկային միայն արտայայտուած են, և որ կը տենչայ կարողութեան մը որ աւելի մեծ է քան ձեռք բերածը —, յանկարծ կ'անհրեւութանայ մեր տեսողութիւնէն, փաստին պատասխանատուութիւնը կը թուի ինչալ անոնց որոնք մարդկութեան տիեզերական յոյսին դիմաց կը պնդեն թէ կեանքը անէացած է։ Եթէ, հետեւաբար, այդպիսի փաստ մը բոլորովին անկարելի է, եթէ մտաւոր տիեզերքին բոլոր ծակոծուկները տեսողութիւնէ չեն ծածկեր մէկ հատիկ իրողութիւն որ ապացուցանէ անհատականութեան կազմալուծումը, մարդ կրնայ լաւ զգալ հաւանականութեան զօրաւոր վարկածը թէ կեանքը կը շարունակուի։ Այսու հանդերձ, աւելի զգուշաւոր միտքեր, շատ պիտի չաղդուին այս նկատողութիւնէն։ Եթէ յաւիտենական կեանքի պարզ կարելիութիւնը ամէն ինչ է զոր կրնան անոնք հաստատել, առկէ յառաջ եկած կեցուածքը ոչ թէ դրական վստահութիւն պիտի ըլլայ, այլ տգիտականութիւն։ Անոնք որչափ ալ շատ փափաքին անմահութեան մասին, ինքզինքնին պատուով կ'ապուած պիտի զգան փաստէն անդին չանցնելու։

Ասկէ զատ, այն պարզ կարելիութիւնը թէ մարդ կրնայ մահուան մէջէն ալ ապրիլ՝ անբաւական է, որովհետեւ այն ամե-

նախոր նշանակութիւնները զօրս ունի անմահութեան մասին հաւատքը մարդոց կեանքերուն համար չի կրնար վերաբերիլ մէկու մը որ, ըմբռնելով որ անդրդերեզմանական գոյութիւնը կարելի կամ նոյնիսկ հաւանական է, տակաւին զրականօրէն համոզուած չէ որ ճշմարիտ է։ Եթէ անձնական յարակալութեան մասին հաւատքը վերաբերէր միայն խորհրդաւոր ապագայի մը, այդ մասին անստուգութիւնը մեծ կարեւորութիւն պիտի չունենար, և անոր ճշմարտութեան կարելիութիւնը կրնար ծառայել մեծ մասին այն պէտքերուն որոնք կրնային հոգացուիլ վստահ ապահովութեամբ։ Այսու հանդերձ, անդրդերեզմանական կեանքը արուեստական յաւելում մը չէ այս ներկայ գոյութեան, այլ բնականօրէն շարունակութիւն մը անոր, եթէ մարդ ունի կերպով անմահ է, հիմա ալ անմահ է։ Յաւիտենական կեանքը, անոնց որոնք սահմանուած են յաւիտեան ապրելու, մահուան մէջ շնորհուած ստացուածք մը չէ, այլ ներկայ օժիտ մը, որուն կատարեալ գնահատութիւնը անհաշուելիօրէն կը խորացնէ, կը գեղեցկացնէ և կը հանդիսաւորէ մեր մեծ մասամբ հասարակ օրերուն նշանակութիւնը։ Որովհետեւ եթէ մարդ անմահ է, հիմա ան սկսած է հոգեւոր աճումի անվերջ ընթացքի մը որուն մէջ թաքուն են անսահման կարելիութիւններ, ան հիմա սկսած է ճամբորդութեան մը որուն մէջ մահը միջադէպ մըն է, կեանքի պատմութիւն մը զոր գերեզմանը պարզապէս պիտի կէտադրէ աւելի բարձր նշանակութեան մը համար։ Եթէ յաւիտենական կեանքի վրայ այս հաւատքը իբրեւ ներկայ ստացուածք մը այնպէս մը պիտի հասկցուի որ նկարագրի կողմէ կենսական տարրերութիւն մը ընէ, եթէ մարդ այսօր առաւելութիւն ձեռք պիտի բերէ այն սփոփանքներէն, նուիրագործութիւններէն, շարժառիթներէն և յոյսերէն որոնք յատկապէս կը վերաբերին անմահ անհատականութեան մը, մինչև որ, զիտակցի թէ ինք անմահ է, կը սկսի հիմակուրէն ապրիլ այնպիսի կեանք մը որ արժէ յաւիտեան ապրիլ, անմահութիւնը իրեն ըլլալու է ոչ թէ հաւանականութիւն մը, այլ ապահովուած համոզում մը։ Անմահութեան մասին վստահ հաւատքը կարեւոր է սա հիմնական պատճառով որ հիմա անկէ

կախում ունի անմահութեան գործածութիւնը։ Ոչ ոք իրապէս պիտի ուզէ ապրիլ անպէս իբրեւ թէ ինք յաւիտենական էակ մը ըլլար ցորչափ ապահովուած չէ թէ իր կեանքին մասին այդպիսի մեկնութիւն մը ճշմարիտ է։ Արդ, երբ մարդ կը փնտռէ դրական և ապահովիչ պատճառներ հաւատալու համար անձնական շարունակութեան, կրնայ սկիզբէն յուսահատիլ այն միաձայնութենէն որով մարդիկ կը միաբանին, երբեմն յաղթականօրէն և երբեմն ակամայ, թէ անմահութիւնը չի կրնար ապացուցուիլ։ Ապահովաբար, կարգ մը հոգեբանական խուզարկուներ, աւելի կամ նուազ մտաւորութեամբ, կը հաստատեն թէ իրենք հազորդակցութիւն կը պահեն մեռելներուն հետ։ Այն գէպերը որոնք կը թելադրեն հոգեւոր հազորդակցութիւն այս աշխարհի և միւս աշխարհին միջև, և որոնք փորձառականօրէն բաւական տպաւորիչ եղած են համոզելու համար Սըր Ուիլյամ Քուքը, Սըր Օլիվըր Լօճը, և նման գիտական խառնուրդով և դաստիարակութեամբ մարդիկ չեն կրնար պաշտօնապէս և համարձակօրէն ծիծաղելի նկատուիլ, բայց այդպիսի փաստ շատ դժուարամատչելի է, ներկայիս շատ կասկածելի իր կցորդութիւններուն (իմբլիքէշըն) մէջ, ապահովելու համար պատկառելի թիւով ժողովուրդներու թէ դալ աշխարհը ճշմարիտ է։ Կրնայ ըլլալ որ մեր վրայ մեծ լոյս ծագի այս կողմէ, և, ինչպէս Թրետերիք Մայերս մարգարէացաւ, ասկէ քանի մը սերունդ վերջ ունէ մարդու անկարելի պիտի ըլլայ կասկածիլ Յիսուսի Գողգոթայէ վերջ իր աշակերտներուն երեւումներուն վրայ, բայց ներկայիս, մարդոց մեծագոյն մասը հոգեբանական երեւոյթէ բոլորովին տարբեր մարդի մը մէջ պէտք է փնտռէ մեր կամ Տիրոջ անմահութեան ստուգութիւնը։ Ապահովաբար բազմութիւններ կան որոնք անմահութեան վրայ իրենց հաւատքը կ'առնեն առանց փաստի, արտաքին հեղինակութեան մը վճիռին վրայ, բայց այդպիսի դիւրահաւան կեցուածք մը յարաճունօրէն անկարելի կը դառնայ։ Եթէ անմահութեան հաստատութիւնը գիրքերուն և եկեղեցիներուն մէջ՝ չի կրնար գտնուիլ դրական աջակցութիւն նշմարելի կամ գտնելի գէպերու մէջ, անոր ճշմարտութեան մասին մարդկութեան համո-

զումը ապահովաբար ունայն պիտի ըլլայ։ Մարդիկ այսօր փաստ կ'ուզեն։ Որովհետեւ, ասոր համար, անմահութեան մասին հաւատքը կը թուի ենթակայ չըլլալ մտածումի գիտական եղանակներու և ոչ ալ թոյլատու ըլլալ ստուգելի հաստատութեան, անոր մասին մարդուն հաւատքը բնականաբար կը ձգտի անապահով ըլլալ, դառնալ փորձ մը և անստոյգ յոյս մը, մինչև որ վերջապէս իրեն համար ապագայ աշխարհը պարփակուի ազօտ կարելիութեան մը մէջ։

Բ. — Հասարակ յայտարարութիւնը, հետեւաբար, թէ անմահութիւնը չի կրնար ապացուցուիլ, պէտք է ենթարկուի խուզարկու վերլուծումի։ Իրողութիւնն այն է որ, ճշմարտութեան հակառակ է թէ անմահութեան հաստատութիւնը և գիտական օրէնքի մը հաստատութիւնը կ'ենթադրեն արմատապէս տարբեր իմացական ընթացքներ և այն ժողովրդական խոհալը զոր կը շինեն հիմնուած է մեթոտներու ամենախոր թիւրիմացութեան մը վրայ զորս գիտունները շարունակ կը գործածեն։ Ամէն գիտութեան հիմնական ենթադրութիւնը սա է որ տիեզերքը ճշմարտապէս տիեզերք մըն է, իր ոչ թէ թափառական և այլանդակ, այլ միաձև, վստահելի և օրէնքի ենթակայ ընթացքին կանոնաւորութեամբ հաստատուն։ Առանց այս հաւատքին, որ երբեք ապացուցուած չէ և երբեք չի կրնար ապացուցուիլ կատարեալ կերպով, գիտութիւնը անկարելի պիտի ըլլար։ Հիւքսլէյ՝ ինքզինքը կը կոչէ տգիտական մը Աստուծոյ էութեան և նկարագրին ակնարկութեամբ, բայց տիեզերքին հաստատութեան և կանոնաւորութեան մասին կրնար չըլլալ տգիտական մը ու ըլլալ տակաւին գիտուն մը։ Ան պէտք է ընէ հաւատքի այդ ոտուամը, և կ'ընէ զայն ուրախութեամբ և վստահութեամբ։ «Իբր զօրաւոր համոզում», կ'ըսէ ան, «թէ տիեզերական կարգը բանաւոր է, և հաւատքը թէ, իր ամբողջ տեւողութեան ընթացքին, չընդմիջուած կարգ տրիւմ է տիեզերքի մէջ, ես ոչ միայն կ'ընդունիմ ատիկա, այլ տրամադիր եմ կարծելու թէ ասիկա բոլոր ճշմարտութիւններէն ամենէն կարեւորն է»։ Կատարելապէս ճիշտ է։ Մարդուն համար կան հաւատքի ասկէ աւելի Եփորեցուցիչ քանի

մը արկածներ և ասիկա կը գտնուի ամէն զիտութեան հիմին մէջ: Որովհետեւ այն ենթադրութիւնը թէ միշտ եղած է և պիտի ըլլայ բանաւոր և օրէնքներու ենթակայ ամբողջ մը, կատարեալ ստուգումի ենթակայ չէ, հարցին բնոյթով: Կարգ մը հաստատող դէպքեր, սակայն, կը ցուցնեն, և սահմանափակ չըջանակներու մէջ կէտ առ կէտ կ'ապացուցանեն, բնութեան վստահելիութիւնը, թէ «տիեզերական կարգ մը կայ» խօսքը բանաւոր համոզում մըն է, նոյնչափ ստոյգ որչափ վերին աստիճան կարեւոր: Մարդիկ երեւան հանեցին թեւատներուն օրէնքները և անկէ վերջը գտան որ մոլորակները իրենց ընթացքներուն մէջ զանոնք կատարելապէս կը ձեւացնեն: Կրակին տարրաբանական պայմաններն ու յատկութիւնները, երկրի վրայ ըլլալ թէ աստղերուն մէջ, յարեւմտեան գտնուած են: Մասնաւոր զիտութեան մէջ բնութեան վստահելիութիւնը այնչափ կատարելապէս ստուգուած է որ տարրաբանութեան բրօքֆէսէօրի մը հաստատական ցնծալից խօսքը զիւրաւ կը փոխադրուի ամբողջ տիեզերական կարգին, «Բնութեան միեւնոյն հարցումը ըրէք միեւնոյն եղանակով, և անիկա միշտ միեւնոյն եղանակով պիտի պատասխանէ ձեզի»: Տիեզերքը ամենուրեք ենթակայ է մտածումի, ան կրնայ հասկցուիլ, ան վստահութեան արժանի ճշգրտապէս է, ոչ թէ քմահաճ — ահա այն համոզումը որ, կտորներու մէջ ապացուցուած, վստահութեամբ կը հաստատուի իբրեւ հաւատքը զիտութեան ի մասին բովանդակ տիեզերական կերպերուն (բրօսէս):

Նշանակելի հետեւութիւն մը կը պարուրուի այն հաստատական խօսքին մէջ թէ տիեզերքը բանաւոր է: Ի՞նչ կը նշանակէ այս խօսքը; Եթէ ոչ թէ տիեզերքը այնպէս կը շարժի ինչպէս կարելի էր ակընկալել թէ պիտի շարժի, թէկուզ ատիկա Մտքի միջոցաւ մտածուած ըլլար: Երբ Չարլըս Տարվին կը գոչէ, «Եթէ նկատի առնենք բովանդակ տիեզերքը, միտքը կը մերժէ անոր նայիլ իբրեւ արդիւնքը զիտութեան», ըսել կ'ուզէ թէ տիեզերական յառաջդիմութիւնը (բրօսէս) բանաւոր է և թէ ոչ մէկ բանաւոր բան կը ծնի երբեք զիտութեան: Բանաւորութիւնը մտքին աշխատութիւնն է: Մարդ կրնայ զիւրաւ կար-

գալ իմաստը տպագրուած էջի մը որ կը կրէ գրողմը տպագրութեան մը որուն տառերը զիտութեամբ իրար խառնուած են: Տպագրութիւնը պէտք է որ արտայայտէ նախընթաց մտածում մը նախ քան ու է մարդու հոն գտնուած մտածումը երեւան կարենալ բերելը: Երբ, հետեւաբար, ինչպէս Տարվին կ'ըսէ, միտքը կը մերժէ հաւատալ թէ մոլորակները զիտութեամբ ինքզինքնին դասաւորած են, և թէ պարզուող մարդկային կեանքի պատմութիւնը կուգայ պատահական ստեղծագործութեան մը տառերը իրար խառնուած տպագրութեան, մենք կը բռնադատուինք երկնաւորներին, թէ տիեզերական կարգը իր մէջ անբաժան բանաւորութիւն ունի, որ մարդուն մտածումով երեւան կը հանուի և ոչ թէ կը ստեղծուի: Աշխարհի բանաւորութիւնը հաստատուու միակ ճամբան որ ունինք կ'ընդգրկէ այն հաստատական խօսքը թէ աշխարհ ծայրէ ի ծայր մտածուած է, թէ միտք կայ անոր ետին և անոր մէջ, թէ ան չեկաւ բաղդէն կամ զիտութեան և թէ մարդկային միտքը զայն ուսումնասիրելով, արդէն մտածում կը գտնէ հոն: Երբ Բէքիլէր, իր հեռագիտակով երկինքը զիտելով, կ'աղաղակէր, «Ով Աստուած, ես քու խորհուրդներդ կը խորհիմ ըստ Բեզ», ան կը հաստատէր տրամաբանական արդիւնքը այն համոզման թէ տիեզերքը բանաւոր է:

Որովհետեւ զիտութիւնը կը սկսի տիեզերական կարգի բանաւորութեան հիմնական ենթադրութեամբ, կը շարունակէ իրեն ճշմարիտ հաստատել բոլոր նախադասութիւնները, — անոնք կարենան ստուգուիլ կամ ոչ —, որոնք անհրաժեշտ են հասկնալի և բանաւոր ընելու համար փորձառական իրողութիւնները: Գիտունը նախ կ'արձանագրէ դէպքերը, և յետոյ կը կազմէ հաւատքի ձեռնարկը (venture), որ սովորական խօսքով կը թանձրանայ զանազան անուններու տակ — վարդապետութիւն, ինչպէս ճարեւրչութեան վարդապետութիւնն է մէջ, օրէնք, ինչպէս «ձգողութեան օրէնք»-ին մէջ, տեսութիւն, ինչպէս «էլէքթրօններու տեսութիւն»-ին մէջ — բայց որոնց ամէնքն ալ սա ունին հասարակաց, թէ անոնք զիտութեան փորձերն են կազմելու համար նախադասութիւն մը որ հասկնալի և բանաւոր պիտի դարձնէ

փորձառական իրողութիւնները: Գիտական օրէնքի ամէն յայտարարութիւն հաւատքի ձեռնարկ մըն է ենթադրութեան մը քողին տակ: Կոպեռնիկի աստղագիտութիւնը առաջին անգամ վսեմ գուշակութիւն մըն էր, և ընդհանուր փորձի տակաւին անբաւական էներժիի պահպանութիւնը հսկայ ենթադրութիւն մը, բայց որովհետեւ առանց անոնց ֆիզիքական աշխարհի փաստերը հասկնալի չեն, անոնք վստահաբար կը հաստատուին իբրեւ ճշմարիտ: «Այն որ դէպքերէն կամ իրողութիւններէն անդին չանցնիր», կ'ըսէ Հիւքսլէյ, «քիչ անգամ մինչև դէպքերը պիտի երթայ», և նոյն իսկ Հէքէլ կ'աւելցնէ, «Գիտական հաւատքը կը լեցնէ բնական օրէնքներու մեր ծանօթութեան մէջի ճեղքերը ժամանակաւոր ենթադրութիւններով»: Վերցուցէք հաւատքի այս արտօնութիւնը, և գիտութեան հոյակապ չէնքը — հիմէն մինչև բարձրագոյն աշտարակը — կ'իյնայ մէկ կողմ, անկապ, անկատար տարրերու մէջ: Ինչպէս կ'արտայայտէր Մասաչուսէթի Արուեստաբանութեան Հիմնարկութեան նախագահը, «Գիտութիւնը հաւատքի վրայ հիմնուած է ինչպէս կրօնքը, և գիտական ճշմարտութիւնը, ինչպէս կրօնական ճշմարտութիւնը, կը բաղկանայ ենթադրութիւններէ, որոնք երբեք լիովին ստուգուած չըլլալով աւելի կամ պակաս ճշգրտէն կը յարմարին իրողութիւններուն»:

Հետեւաբար, առանց հաւատքի կիրարկման, ծանօթութեանց աշխարհը պիտի վերածուէր տարրերու որոնք ոչ իրարու կը նմանին և ոչ ալ օրէնքով կազմակերպուած են, տակնուվրայ խառնակութիւն մը միութիւններու առանց յաջորդութեան կամ յարաբերութեան: Բայց այս տեսակ աշխարհն անգամ առանց հաւատքի հաստատուելու համար չափեմ աւելի հարուստ եւ առատ է: Արդարեւ, թող մարդ անգամ մը սկսի ըլլալ չափազանց տգիտական, բացարձակապէս մերժելու համար դէպքերէն անդին անցնել և ահա արագօրէն պիտի վերածէ տիեզերքը անհեթեթութեան: Ունէ կերպով հաւատալ արտաքին աշխարհի մը գոյութեան կամ ուրիշ մարդոց իրականութեանը, վստահութեան հսկայ ձեռնարկ մըն է: Վըստահիլ իբրեւ ճշմարիտ իրերու և մարդոց մասին իր զգացութիւններուն խիստ ան-

հրաժեշտ է մտածելու համար որ իրեր և մարդիկ գոյութիւն ունին ունէ կերպով, այնպէս որ եթէ փաստով կ'ուզուի անկասկածելի ստուգութիւնը, Թէնիսընի իմաստունը կատարելապէս իրաւունք ունի —

«Դուն չես կարող սպացուցանել Անանունը,
Որդեակ իմ,
Ոչ ալ կրնաս սպացուցանել աշխարհը որուն
մէջ կը շարժիս,
Դուն չես կարող սպացուցանել քե միայն
մարմին ևս
Ոչ ալ կրնաս սպացուցանել քե միայն հոգի
ևս,
Կամ ոչ ալ կրնաս սպացուցանել քե երկուքն
ալ ևս, մեկի մէջ,
Դու չես կարող սպացուցանել քե անմահ ևս,
Ոչ ալ տակաւին քե մահկանացու ևս — ոչ,
Որդեակ իմ,
Դու չես կարող սպացուցանել քե ես, որ
կը խօսիմ քեզի հետ,
Ես չեմ քեզի հետ խօսող,
Որովհետեւ սպացուցուելու արժանի
Ոչինչ կրնայ սպացուցուիլ
Կամ հերքուիլ տակաւին»:

Արդարեւ, այդպիսի անողոք սկեպտիկութիւն մը, որմէ հաւատքով միայն կարելի է խուսափիլ այն ըմբռնութիւններուն մէջ որոնք մեզի կ'ապահովեն իրերու և անձերու արտաքին աշխարհ մը, մեզ կը բռնադատէ նոյնիսկ ուրանալ մեր սեպհական ինքնութիւնը: Թէ ես այն միւսնոյն անձն եմ որուն փորձառութիւնները փոխանցուած են յիշողութեանս հոսանքին, անփաստելի համոզում մըն է: Իմ յիշողութիւնս հաւատքով ճշմարիտ կ'ենթադրուի ու անձնական ինքնութեան զգացումս արդիւնքն է այն վստահութեան զոր ունիմ յիշողութեանս ճշմարտախօսութեանը վրայ: Եթէ մարդ որոշէ հաւատքի հետ գործ չունենալ, անոր ամենէն մեծ և ամենէն լայնածաւալ կիրարկումէն մինչև ամենապարզ դերը, այս ընդարձակ և բարդ աշխարհը իրեն համար պիտի վերածուի իր անմիջական զգացութեան լուսաւոր գնդասեղի ծայրին: Այս է միակ ճշմարիտ ապացուցելի փորձառութիւնը զոր կրնանք զիտնալ, ու նոյնիսկ երբ դայն կը ճանչնանք ան կ'անցնի կ'եր-

թալ։ Ամէն բան տիեզերքին մէջ գիտակցութեան այն վայրկենական բոցին ետին — մեր արձնական ինքնութիւնը, առարկայական աշխարհի մը գոյութիւնը, ուրիշ անձերու իրականութիւնը, և մեր գիտական օրէնքները, արարչութիւններ կամ գիւտեր են ծայրէ ի ծայր հաւատքով յաղեցած։ Թէ ասիկա անհեթեթեան վերածում (reductio ad absurdum) մըն է, ակներև է, բայց անհեթեթեան գիւրաւ վերածուած տգիտականութիւն մըն է ասիկա որովհետև, իր էական բնութեան մէջ, տգիտականութիւնը անհեթեթ է։ Ոչ ոք զայն կիրարկած է երբեք իրապէս, բացի իբրև փորձի խոստովանութիւն մը շփոթութեան, աշխարհի մը կազմութիւնը քառնէն դուրս իր սահմանին մղելու փորձին մէջ։

Հետեւաբար, պարզ իրողութիւնը սա է որ ամէն մարդ պարտաւոր է հաւատքով կառուցանել — ինչպէս որ կ'ընէ ալ — ըմբռնումը աշխարհի մը որուն մէջ կ'ապրի ինք, և այս գիտական կերպին կանոնաւորող սկզբունքը, որով մարդ «յարատեւօրէն կեանք կը տեսնէ և կը տեսնէ զայն ամբողջ», այն ենթադրութիւնն է թէ այն նախադասութիւնները ճշմարիտ են որոնք անհրաժեշտ են կեանքի իրողութիւնները հասկնալի և բանաւոր ընելու համար։ Այս սկզբունքով մարդ կը հաւատայ իր ինքնութեան, առարկայական աշխարհի մը գոյութեան և ուրիշ անձերու իրականութեանը, այս սկզբունքով ան կը շինէ տեսութիւններ աստղագիտութեան մէջ բացատրելու համար աստղերը, երկրաբանութեան մէջ բացատրելու համար ժայռերը և հոգեբանութեան մէջ բացատրելու համար մտաւոր կերպերը (processes), և այս միեւնոյն սկզբունքով ան կը հաստատէ Աստուծոյ և անմահութեան ճշմարտութիւնը։ Ապահովաբար, այս վերջին հաստատութեան մէջ ծրարուած իրողութիւնները (facts) հո-

գեւոր են, ոչ թէ նիւթական, աւելի նուրբ են, նուազ շօշափելի, և աւելի մեծ դժուարութեամբ կ'ընձեռեն վստահ ստուգում, քան ֆիզիքական աշխարհին իրողութիւնները, բայց ցորչած խնդիրը կը վերաբերի հիմնական իմացական եղանակներու, կեանքի կրօնական մեկնութիւնը, որ կը հաստատէ Աստուծոյ և անմահութիւն ձեռնարկ մըն է հաւատքի, ձգողութեան օրէնքին նման, բացատրելու համար դէպքերը։ Մարդոց փափաքները, անոնց իմացական և բարոյական կեանքի անհրաժեշտութիւնները, անոնց սէրերը, հաւատքները, յոյսերը և հոգեւոր կարելիութիւնները, պարզ դէպքեր չեն, այլ դէպքեր անբաղդատելիօրէն աւելի նշանակալից քան ենթամարդկային բաները, ժայռերը, ծաղիկները, բրածոները, աստղերը որոնց վրայ հիմնուած են բնական գիտութիւնները։ Պէտք չէ որ ենթադրութիւններ առաջ քշուին հասկնալի դարձնելու համար այս աւելի մեծ իրողութիւնները։ Երբ մարդ կը յիշէ որ ամէն գիտութիւն հիմնուած է այն հիմնական ենթադրութեան վրայ թէ տիեզերքը բանաւոր է, երբ կը նկատէ թէ բոլոր առաջարկները կը հաստատուին իբրև ճշմարիտ ուրոնք անհրաժեշտ են, փորձառութեան դէպքերը բանաւորացնելու համար, յստակ կ'ըլլայ որ անձնական յարակալութիւնը անհրաժեշտ է բանաւորութեանը մարդկային կեանքին, որ ամենէն կարեւոր մասն է տիեզերքին, մենք փաստն ունինք անմահութեան, որուն մէջ էներժիկն պահպանութիւնը հաստատելու մասին գիտութեան մէջ գործածուած միեւնոյն իմացական կերպը կը կիրարկուի էապէս մարդուն հոգեւոր կեանքին աւելի վստահ թողնելուն։

X

(Շարունակելի)